

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Трофименко Л.І.

*Кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник відділу логопедії
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України*

Мовленнєва функція є однією з найважливіших психічних функцій людини. Оволодіння здатністю до мовленнєвого спілкування створює передумови для специфічних людських соціальних контактів, завдяки яким формуються та уточнюються уявлення дитини про навколишнє середовище, удосконалюються форми його відображення. Оволодіння дитиною мовленням сприяє усвідомленню, плануванню та регуляції її поведінки. Мовленнєве спілкування створює необхідні умови для розвитку різних форм діяльності та участі в колективній праці.

Порушення мовлення тією чи іншою мірою (залежно від характеру цих порушень) впливають на діяльність та поведінку дитини, негативно позначаються на формуванні всього психічного життя. Вони ускладнюють спілкування з оточуючими, нерідко заважають правильному формуванню пізнавальних процесів, впливають на емоційно-вольову сферу. Мовленнєві порушення часто спричиняють низку вторинних відхилень, які створюють картину аномального розвитку дитини в цілому.

У дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку у різній формі і у різному ступені проявляється порушення комунікативної здібності. У цьому контексті загальною рисою для таких дітей є відсутність мотивації до спілкування, невміння орієнтуватися у ситуації взагалі або вузькоситуативно з допомогою дорослого, розлади поведінки, труднощі у контактах, підвищена емоційна стомлюваність. Це вимагає цілеспрямованого процесу навчання засобів спілкування і уміння їх застосовувати на практиці. Крім цього, саме спілкування є дієвим засобом закріплення нових мовленнєвих умінь і навичок, розвитку зв'язного мовлення.

Тяжкі мовленнєві порушення (такі як алалії, загальний недорозвиток мовлення, дизартрія, заїкання) можуть різною мірою впливати на ті чи інші компоненти психіки в цілому, на розумовий розвиток, особливо на формування вищих рівнів пізнавальної діяльності, що обумовлено тісним взаємозв'язком мовлення і мислення та обмеженістю соціальних, зокрема мовленнєвих, контактів, у процесі яких здійснюється пізнання дитиною навколишнього.

Для дітей тяжкими порушеннями мовлення, що мають нормальний слух та збережений інтелект, притаманне різке обмеження засобів мовленнєвого спілкування. Такі діти мають неповноцінний мовленнєвий запас, у деяких випадках спілкування зовсім неможливе. Незважаючи на те, що більшість таких дітей здатні розуміти звернене до них мовлення, самотійно вони неспроможні спілкуватися з оточуючими вербально. Це призводить до складного становища дітей у колективі: вони цілковито або частково позбавлені можливості брати участь в іграх з однолітками, у контактах з дорослими. Розвивальний вплив спілкування виявляється в таких випадках мінімальним. Тому, незважаючи на достатні можливості розумового розвитку, у дітей виникає вторинне відставання психіки, що іноді дає привід неправильно вважати їх неповносправними у інтелектуальному відношенні. Це враження посилюється труднощами у оволодінні грамотою та математичними знаннями.

Внаслідок неповноцінності як звукової, так і лексичної, граматичної сторін мовлення, а також зв'язних висловлювань у більшості дітей із тяжкими порушеннями мовлення спостерігається обмеженість мисленнєвих процесів, мовленнєвих узагальнень, специфічні труднощі оволодіння читанням, письмом. Усе це ускладнює засвоєння шкільних знань, незважаючи на первинну збереженість розумового розвитку (Г. А. Волкова, Т. О. Власова, Р. Є. Левіна, В. І. Селіверстов, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун та ін..).

Порушення мовлення, обмеженість мовленнєвого спілкування часто негативно впливають на формування особистості дитини, викликають психічні нашарування, специфічні особливості емоційно-вольової сфери, сприяють розвитку негативних якостей характеру (сором'язливості, нерішучості, замкнутості, негативізму, почуття неповноцінності) (Л. С. Волкова,

Л. Є. Гончарук, Л. А. Зайцева, І. І. Мамайчук, І. В. Мартиненко, С. Ю. Конопляста, А. Г. Обухівська, Т. В. Сак, В. І. Селіверстов, О. С. Орлова, В. М. Шкловський та ін.). Саме тому окреслене питання набуває особливого значення при вивченні дітей з мовленнєвими порушеннями та розробці адекватного змісту корекційної навчально-виховної роботи, у процесі якої необхідно враховувати різноманітні особливості психічних процесів, станів і властивостей особистості.

Загальна риса особистості дітей з порушеннями мовлення, на думку дослідників, полягає в тому, що мовленнєва вада створює особливе становище у всіх дітей, незалежно від виду та ступеня порушення. Відхилення у розвитку викликають, перш за все, порушення в комунікативній діяльності, мовленнєвому спілкуванні.

Відомо, що мовленнєве спілкування – це такого роду активність взаємодіючих людей, у ході якої вони за допомогою мовних засобів організують сумісну діяльність. Мовні та комунікативні здібності, у свою чергу, розглядаються як вищі психічні функції, які знаходять своє вираження в мовленнєвій та комунікативній компетентності. При низькому рівні мовної здібності дитини із мовленнєвими порушеннями спостерігається недостатність комунікативної здібності, що, у свою чергу, ускладнює процес комунікації, мовленнєвої взаємодії у процесі сумісної ігрової, навчальної, трудової діяльності.

У дошкільних навчальних закладах дитина з мовленнєвими вадами піддається глузуванню, образливим зауваженням, вихователі стараються таких дітей не залучати до участі у дитячих святах та концертах, активній діяльності на заняттях та поза ними. Дитина ображена, вона не відчуває себе рівною серед інших дітей. Поступово така дитина віддаляється від колективу, замикається в собі. Вона старається відмовчуватися, не брати участі в іграх з активним мовленнєвим супроводом.

У дітей з тяжкими мовленнєвими розладами відмічаються відхилення у емоційно-мотиваційній та вольовій сферах, оскільки саме в них відображаються особистісні та психічні зміни. Гармонія чи дисгармонія цієї сфери визначають

усе життя дитини, її психічний розвиток, спілкування, діяльність. Часто те чи інше порушення вищих психічних функцій тягне за собою особистісні порушення, а деформація особистості призводить до відставання у розвитку когнітивної сфери.

Дітям з тяжкими розладами мовлення притаманні нестійкість інтересів, знижена мотивація, негативізм, невпевненість у собі, підвищена дратівливість, агресивність, образливість, труднощі у спілкування з оточуючими, у налагодженні контактів зі своїми однолітками. У дітей з тяжкими порушеннями мовлення відмічаються труднощі формування саморегуляції та самоконтролю.

Усвідомлення власної неповносправності у спробах спілкування часто призводять до змін характеру дитини з такими проявами: замкненість, негативізм, бурхливі емоційні прояви, порушення поведінки у вигляді розгальмованості або навпаки – загальмованості (апатія, млявість, нестійкість довільної уваги) залежно від локалізації органічного ураження кори головного мозку (Т. Г. Візель, О. Р. Лурія, Є. Ф. Соботович, Л. С. Цветкова та ін.) та від умов, у яких виховується дитина. У процесі правильної організації педагогічних умов та підходів, використання адекватних корекційних методик у мовленні дітей відбуваються позитивні зрушення і у результаті, як правило, зникають або значно зменшуються і вторинні зміни психічного розвитку.

На думку Р. Є. Левіної, не існує мовленнєвого порушення, яке не пов'язане з особистістю та психікою конкретного індивідуума з усіма притаманними йому особливостями. Роль недоліків мовлення в розвитку та долі дитини залежить від природи порушення, його ступеня, а також від того, як дитина ставиться до свого порушення.

Діти з мовленнєвими порушеннями, зазвичай, мають функціональні або органічні ураження центральної нервової системи. Наявність органічного ураження мозку обумовлює те, що ці діти швидко виснажуються та пересичуються будь-яким видом діяльності. Вони характеризуються дратівливістю, підвищеною збудженістю, моторною розгальмованістю, не можуть спокійно сидіти, смикають щось у руках, рухають ногами тощо. Вони емоційно нестійкі, настрої швидко змінюються. Нерідко виникають розлади настрою з проявами агресії, нав'язливості, занепокоєння. Значно

рідше у них спостерігається загальмованість і млявість. Ці діти досить швидко стомлюються; це стомлення накопичується впродовж дня до вечора, а також до кінця тижня. Таким дітям важко зберігати посидючість, працездатність та довільну увагу на занятті, уроці.

Діти з функціональними розладами центральної нервової системи емоційно реактивні, легко дають невротичні реакції і навіть розлади у відповідь на зауваження, неповажне ставлення з боку педагога, дітей. Їх поведінку можна охарактеризувати негативізмом, підвищеною збудливістю, агресією або, навпаки, підвищеною сором'язливістю, нерішучістю, лякливою. Усе це в цілому свідчить про особливий стан центральної нервової системи дітей з мовленнєвими розладами.

У спеціальній літературі є дані стосовно інтелектуальних можливостей та особливостей перебігу психічних функцій дітей з важкими розладами мовлення. Так, у працях Є. Ф. Собонович розкрито особливості психічного розвитку дітей з алалією, у котрих інтелектуальні можливості маскуються тяжким мовленнєвим порушенням. Розробка спеціальних методик діагностики та навчання продиктована поліморфністю та неоднозначністю проявів патологічного стану, оскільки при алалії у дітей порушення системи вербального інтелекту має вторинний характер.

Розглядаючи причини виникнення невротичних рис характеру у дітей з моторною алалією, дослідники пов'язують їх з несприятливими соціальними умовами, з недобррозичливим ставленням до дитини з боку оточуючих дорослих і однолітків, з неправильно обраним стилем виховання (Б. М. Гриншпун, О. М. Мастюкова, Н. М. Трауготт, С. М. Шаховська та ін.). Страх помилитися та визвати насмішку оточуючих призводить до зниження мовленнєвої активності дітей, до відмови від вербального спілкування. Усвідомлення власного мовленнєвого розладу здатне породжувати як дисгармонічні риси характеру, так і різні невротичні симптомокомплекси (Ю. Г. Дем'янов).

При сенсорній алалії розвиток особистості часто відбувається по невротичному типу: відмічаються замкнутість, негативізм, емоційна напруженість. Діти образливі, плаксиві, для них характерна підвищена вразливість, невпевненість у собі та у своїх можливостях (Р. Є. Левіна). Часто у

дітей із сенсорною формою алалії спостерігається підвищена збудливість; дратівливість; надмірна моторна активність. Дитині важко висидіти на місці, складно тривалий час концентрувати увагу на навчальному чи діагностичному матеріалі. Довгий час, навіть у шкільному віці, в них переважають ігрові мотиви. Підвищеній дратівливості сприяють труднощі розуміння оточуючими їхнього мовлення. Діти із сенсорною алалією важко сприймають вербальну інформацію. Вони не можуть довго слухати, коли їм щось читають або розповідають. Не розуміючи змісту, вони втрачають інтерес і перестають слухати. Нові слова і структури дитина засвоює повільно, до мовлення не критична, в поведінці хаотична, діє часто імпульсивно.

Практично у всіх дітей з таким тяжким мовленнєвим розладом, як заїкання, виявлено своєрідність перебігу психічних процесів, часті прояви імпульсивності або, навпаки, загальмованості. Іноді вони не в змозі прийняти рішення не тому, що не можуть дати правильну відповідь, а тому, що стресові стани дезорієнтують їх діяльність.

У дітей зазначеної категорії спостерігаються відхилення в емоційних, вольових та мотиваційних проявах: низька самооцінка, почуття невпевненості, тривоги, немотивовані страхи, перш за все страх мовлення. Відмічено, що прояви заїкання перебувають у прямій залежності від індивідуально-особистісного ставлення дитини до тих чи інших умов спілкування. Ступінь тяжкості заїкання у дітей відповідає ступеню їх фіксування на своєму порушенні (С. С. Ляпідєвський, В. І. Селіверстов та ін.).

Залежно від сприятливих чи несприятливих соціальних умов, в яких ростуть та виховуються діти із заїканням, зазначені психічні явища можуть різною мірою або проявлятися короткочасно, або закріплюватися та переростати у стійкі психічні стани і властивості особистості, визначаючи у цілому психологічні особливості дітей.

У такій галузі спеціальної психології, як логопсихологія, з'являються дослідження, присвячені вивченню психологічних особливостей дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. Так, зарубіжні та вітчизняні дослідники висвітлюють особливості ставлення дошкільників із загальним недорозвитком

мовлення до свого дефекту та його виправлення (Л. С. Волкова, Ю. Ф. Гаркуша, Р. І. Лалаєва, О. М. Мастюкова, Т. В. Сак, В. В. Тарасун, Л. М. Шипіцина та ін.), зокрема особливості мотиваційної сфери старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення (С. М. Валявко). У результаті дослідження встановлено, що дошкільники із загальним недорозвитком мовлення являють собою неоднорідну групу за ступенем сформованості мотивації до виправлення дефекту. Виділено дітей слабо мотивованих та високо мотивованих до виправлення мовленнєвого порушення, а також охарактеризовано особистісні якості, які визначають поведінку та діяльність дітей зазначеної категорії. Для практичної корекційної роботи в умовах дошкільного закладу має непересічне значення рівень мотивації дошкільників до логопедичних занять та до виправлення порушень мовлення, що є самостійними мотиваційними новоутвореннями у старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення. На основі отриманих даних автором розроблено рекомендації щодо корекційно-розвивальної роботи з дітьми із загальним недорозвитком мовлення, в рамках якої обов'язково мають враховуватися діагностика та формування мотивації. Робота, яка проводиться спеціальним психологом (у першу чергу), логопедом, оптимізує діяльність усіх фахівців, які працюють з такими дітьми та їх родинами.

Огляд наукових досліджень з проблеми вивчення дошкільників із загальним недорозвитком мовлення показує, що не всі аспекти психічного розвитку дітей вивчено однаковою мірою (Л. Є. Андрусишина, І. Ю. Левченко, Г. Х. Юсупова). Найменш вивченим є аспект особистісного розвитку. Розробка цієї проблеми сприятиме удосконаленню системи психолого-педагогічного супроводу дитини з мовленнєвими порушеннями, яка передбачає тісну професіональну взаємодію психологів та логопедів і повинна включати в себе такі напрями діяльності, як робота з дитиною, робота із батьками, робота з персоналом дошкільного закладу.

Таким чином, розвиток особистості зумовлено не тільки суто мовленнєвим порушенням, але і тим фактом, що дитина усвідомлює свою ваду і відчуває особливе ставлення до неї з боку інших людей. Пристосування дитини

до своєї вади через внутрішні відчуття та поведінку дитина формує певні захисні механізми, які накладають відбиток на формування її особистості. Разом з тим, застосування спеціальних форм психологічної допомоги, поряд з корекційною логопедичною роботою, спрямованою на виправлення мовленнєвих вад, значно згладжує прояви вторинних порушень та сприяє повноцінному розвитку особистості дитини.

Література:

1. Бенилова С. Ю. Эмоционально-поведенческие нарушения у детей с расстройствами развития речи / С. Ю. Бенилова, Л. Р. Давидович, О. В. Руднева // Логопедия сегодня. – 2009. – №03. – С. 45 – 52.
2. Валявко С. М. Особенности мотивационной сферы старших дошкольников с общим недоразвитием речи: Монография / С. М. Валявко – М.: Издательство «Спутник +», 2009. – 184 с.
3. Конопляста С. Ю. Логопсихологія: навч. Посіб. / С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак; за ред. М. К. Шеремет. – К.: Знання, 2010. – 293 с.
4. Марченко І. С. Спеціальна методика початкового навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників): Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Спеціальність: Корекційна освіта / І. С. Марченко – К., 2009. – 133 с.
5. Мартиненко І. В. Методика формування комунікативних вмінь у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення / І. В. Мартиненко // Логопедія – 2012. – №2. – С. 328 – 295.
6. Соботович Е. Ф. Речевое недоразвитие у детей и пути его коррекции (Дети с нарушением интеллекта и моторной алалией) / Е. Ф. Соботович. – М.: Классикс Стиль, 2003. – 160 с.